

19

HIDIRLIK'A İLİŞKİN SÖYLENTİ

Safranbolu'da yüzyıllar öncesinden geldiği sanılan; ancak kulaktan kulağa büyük bir olasılıkla çok farklı anlatımlara ya da yakıştırmalara konu olan kimi söylentiler vardır. Bunlardan biri, Safranbolu'nun ünlü "Hıdırlık" tepesinin adının, orada mezarı bulunan "Hıdır" isimli bir zattan geldiğidir. Bu, doğruluğu tartışılmaz bir gerçek midir; yoksa araştırılması gereken ve tarihsel verilerle kanıtlanmadıkça doğruluğundan kuşku duyulması gereken söylenti midir?

Safranbolu'nun Hıdırlık tepesinin adının, "Hıdır" isimli bir zatın adından kaynaklanmış olduğunun genellikle kabullenildiğine tanık olursa da, yakıştırmalardan ve ön yargılardan uzaklaşarak, konunun irdelenmesine gereksinim bulunmaktadır. Bu satırların yazarı tarafından daha önce bu konuda farklı bir yaklaşımla yapılan değerlendirmelerin ⁽¹⁾, kimi ek açıklamalarla yinelenmesinde yarar olacaktır.

Bu tepenin adını, nasıl ve hangi kişiden almış olduğu konusunda ortaya konulan veriler ve yapılan yorumlar ne ölçüde gerçeklerle bağdaştırılabilir? Bu soruyu yanıtlayabilmek için önce söz konusu verilerin ele alınıp değerlendirilmelerine gereksinim vardır. Şöyle ki;

Bu konuda bilinebilen en eski yazılı metin, Safranbolu Ticaret ve Sanayi Odası tarafından 1924 yılında bastırılan "Zağfranbolu Risalesi" dir. Bu risalede (broşür) 2. Osmanlı Padişahı Orhan Gazi zamanında, Süleyman Paşa tarafından fethedilen Safranbolu'da, onun komutanlarından Hıdır Bey'in mezarının bulunduğu yerin "Hıdırlık" diye anıldığından söz edilmektedir.

► "HIDIR" KİMDİR; BEY Mİ, PAŞA MI, "BABA" MIDIR ?

Değerli araştırmacı Hulusi YAZICIOĞLU'nun, sözkonusu risaleyi de içeren, Mustafa AL ile birlikte, günümüz diliyle hazırladığı, 1982 baskılı "Safranbolu Tarihçe-Kaynaklar" adlı kitabında verdiği bilgiye göre, Hıdırlık'ta, Hıdır Bey'in mezarı olduğu sanılan yere, 1950'li yıllarda, "Burada Safranbolu'nun İslami fethinde şehit olan Candaroğullarından Hıdır Paşa yatar 1358" yazılı bir mezar taşı dikilir.

Sayın YAZICIOĞLU, mezar taşındaki bu bilginin yanlış olduğunu söyler ve Safranbolu'nun Candaroğulları'ndan, Orhan Gazi zamanında, Osmanlılar tarafından alındığını ve dolayısıyla "İslami fetih" in söz konusu olamayacağını savunur. Bunun üzerine, daha sonraki yıllarda, yanlış olduğu ileri sürülen bilgileri içeren Hıdırlık'taki mezar taşının yerine, kitabesinde Orhan Gazi'nin döneminde yaşamış olan, Şehzade Süleyman Paşa'nın komutanlarından Hıdır Bey'den söz eden yeni bir mezar taşı konulur. Bu yazılanlara da, Safranbolu Ticaret ve Sanayi Odası'nın 1924 tarihli broşürü dayanak gösterilir.

Oysa, 1924 yılında, Safranbolu Ticaret ve Sanayi Odası'nın, Orhan Gazi'den 600 yıl sonra basılan broşüründe adı geçen Hıdır Bey'den ya da Hıdır Paşa'dan, hiç bir tarihsel belgede söz edilmemektedir. Hıdır Bey, Safranbolu'yu

(1) Kızıltan ULUKAVAK, "Hıdırlık ve Hıdır", Müzekent Safranbolu Gazetesi, Haziran- Eylül/2006, Sayı: 114

fetheden bir komutan olsaydı, bu ününe ve sıfatına yakışır bir mezarının ve mezar taşının bulunması ve yüzyıllar boyu korunması gerekirdi.

Safranbolu'da ona ait olduğu söylenen mezar, ne onun ünüyle bağdaşır görkemlidir ve ne de kişiliği hakkında bilgi içeren, kitabeli eski bir başak taşı vardır. Hulusi YAZICIOĞLU ve Mustafa AL'a ait kitapta, mezar taşının 1950'li yıllarda dikildiğinden söz edilmektedir.

Öte yandan, Kastamonu Üniversitesi Öğretim Üyesi, Eyüp AKMAN ise ⁽²⁾ farklı görüştedir. Hasandede Kayası üzerindeki Hasan Dede'ye ait türbenin kitabesinde, kendisi dahil yedi kul olduklarının ve bunlardan birinin de Hıdır Baba olduğunun yazılı bulunduğunu bildirir. Hıdır Baba, Hıdırılık'a adını veren zat olmalıdır der ve ayrıca şunları ilave eder;

“Hıdırılık Tepesi'nde namazgah yanında da bir ulu sakız ağacı bulunur. Halk daha evvel Hıdır Baba yahut Hıdır Paşa olarak burayı ziyaret ederken, Ali Yaver ATAMAN'ın mezarının yanındaki sakız ağacının dibine “Hıdır Paşa mezarıdır” yazılmasıyla, ziyaret yerini orası yapmışlardır. Yaşlıların anlattığına göre asıl Hıdır Baba'nın türbesi, namazgah yanındaki sakız ağacının dibindedir”.

Bu anlatılanlar da yakın tarihte, halk arasındaki söylentilerdir. 600-700 yıl öncesine ışık tutacak bir değer taşımazlar. Hasan Dede türbesindeki kitabeyle gelince, bu kitabenin ne zaman yazıldığı belli değildir. Kitabede Safranbolu yöresinde Ergüllü, Göğeren ve Bahattin Gazi türbelerindeki yatırırlarla birlikte Hıdır Baba'dan da söz edilmesi, böyle bir zatın mezarının Hıdırılık'ta olduğunun tek başına kanıtı olamaz. Hıdır ile Hıdırılık arasında bir yakıştırma olabilir.

Çünkü, Hasan Dede'nin mezarının yanında, Kastamonulu süvari yüzbaşı Halil Efendi'ye ait 1319 (Miladi 1904) tarihli ayrı bir mezar bulunmakta ve her iki mezar birbirine benzemektedir. Bu benzerlik, her ikisinin birlikte yapıldığı ve Safranbolu'da yedi yatır'la ilgili yıllar boyu kuşaktan kuşağa aktarılan bir inanç veya söylentiye, aradan yüzyıllar geçtikten sonra, 1900'lü yılların başında yazılan ve mezara dikilen kitabede yer verildiği kanısını güçlendirmektedir.

Hıdırlık'ın kentin seyir tepesi ya da terası olarak düzenlemesi sonrası görünümü

⁽²⁾ Eyüp AKMAN, Safranbolu Adak Yerleri ve Bu Yerlerle İLGİLİ İNANÇLAR, Safranbolu Hizmet Birliği yayını, 2000

Tüm bu gerçekler, Hıdırlık'ın adını, oraya defnedilen Hıdır Bey veya Hıdır Paşa ya da Hıdır Baba olarak bilinen kişiden aldığı görüş ve tezlerinin, hemen kolaylıkla kabullenilebilecek dayanaklardan yoksun olduğunu göstermektedir.

► BAŞKA KENTLERDEKİ “HIDIRLIK”LAR

Safranbolu'dan başka bir yerde “Hıdırlık” adı verilen bir yer olmasaydı ve Hıdırlık sadece Safranbolu'daki bir mahallin adı olsaydı, Hıdır adındaki bir kişi ile Safranbolu'daki Hıdırlık arasında, isim benzerliğinden kaynaklanan bir ilişki kurulması, belki üzerinde fazla durulmadan kolaylıkla kabullenilebilirdi.

Oysa, Hıdırlık sadece Safranbolu'daki bir semtin, bir tepenin adı değildir. Anadolu'nun hemen tüm eski kentlerinde Hıdırlık denilen bir tepe, bir yükselti bulunmaktadır. Örneğin, öğrenilebildiği kadarıyla Ankara, Yozgat, Akşehir, Afyon, Antalya, Alanya, Kütahya, Beypazarı, Yalvaç, Bolu, Çorum, Dursunbey, Edirne, Kırklareli, Tokat, Tosya, Taraklı, Atabey, Fethiye, Mengen gibi kentlerde de Hıdırlık adı verilen alanlar vardır; başka kentlerde de olabilir. Buralar hep o kentlerin asıl yerleşim yerlerinden daha yüksekteki yeşil alanlar olup, “*mesire yeri*” olarak kullanılmakta ve oralarda Hıdrellez kutlamaları da yapılmaktadır.

Safranbolu Hıdırlık'ı da tarihsel kullanım biçimine bakıldığında, diğer kentlerdeki Hıdırlık'lardan farksızdır. Hıdırlık, Safranbolu'da da bir mesire yeridir; orada da Anadolu'daki başka kentler gibi, tarih boyu 6 Mayıs'ta, baharın gelişiyle ilişkilendirilen hıdrellez kutlaması yapılmıştır. Safranbolu'da ayrıca, Hıdırlık'ta, bir de taş yapı bir “Mihrap” bulunmaktadır. Buradaki düzlük alanın, gerektiği zamanlar “*Namazgah*” olarak da kullanıldığı ve çok kurak geçen mevsimlerde “*yağmur duaları*” için de Hıdırlık'a çıkıldığı bilinmektedir.

Hıdırlık'taki namazgah

Safranbolu'da, Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi 21 Mart Nevruz kutlamaları diye bir gelenek yoktur. Asya'daki Türki Cumhuriyetler ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki kimi yörelere ait bu gelenek, Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi Safranbolu'da da, bir bahar şenliği olarak benimsenmiş değildir. Baharın gelişi, Safranbolu'da sadece Hidrellez şenlikleriyle kutlanmıştır. Bu durumda, Anadolu'nun geniş bir kesiminin kültüründe yer alan ve Safranbolu'da da Hıdırlık Tepesi'nde 6 Mayıs'ta kutlanan Hidrellez'in, Hıdırlık'la olabilecek ilişkisi, önemle araştırılmalıdır.⁽³⁾

► HİDIRLIK VE HİDRELLEZ

Kimilerince, ölümsüzlük suyundan (*ab-ı hayat*) içmiş iki kardeş veya iki dost oldukları söylenen Hızır ile İlyas'ın her yıl, 5 Mayıs'ı 6 Mayıs'a bağlayan gece, doğaya can vermek üzere buluşmalarına "Hidrellez" denilmektedir.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi'nin 10. cilt, 5228. sayfasından edinilebilen bilgilerden söz etmek isterim. Ak sakallı olup, çiçeklerden bir cüppesi bulunan Hızır, bitkilere can verir, darda olanlara yardım eder. Uzun boylu, eli değnekli ve keçi derisinden yapılmış uzun bir gömleği bulunan İlyas ise, suları korur ve hayvanların sayısını çoğaltır.

Bir başka anlatımla biri bitkilerin, diğeri hayvanların bereketini artırır. Bu nedenle, Anadolu'nun hemen her yerinde Hidrellez gecesi, dileklerin gerçekleşeceğine, uğursuzlukların sona ereceğine, kismetlerin açılacağına, bereketin artacağına ilişkin bir inanç vardır. Bu inanç gereği hidrellez gecesi çeşitli yöntemlerle, çok çeşitli dileklerde bulunulur ve gündüz de kırlara çıkılıp, çeşitli eğlenceler düzenlenir.

Öte yandan, Hızır'ın bir başka adı da Hıdır'dır. Nitekim, tüm kaynaklarda ve özellikle ansiklopedilerde, Hızır sözcüğüne bakıldığında Hıdır'a veya Hıdır sözcüğüne bakıldığında da Hızır'a göndermede bulunulmakta ve her ikisinin aynı kişi olduğu belirtilmektedir. Bu iki isim, Türk Alfabesindeki (d) ve (z) harflerini karşılığı olan, Arap alfabesindeki (dal) ﺩ ve (zel) ﺯ harflerinin, birinin üzerindeki nokta dışında birbirlerine benzerliğinden dolayı karıştırılarak yanlış okunmuş ve söylenmiş olmasından kaynaklanıyor olabilir.

Eski yazıyla ilgilenenler, bu iki harfle ilişkili benzer karışıklıkların çok sık olduğu söylerler. Nitekim Safranbolu'daki eski metinlerde Hıdırlık'a da, Hızırtepe denildiğine tanık olunmakta; örneğin, "Köprülü Mehmet Paşa'nın *Hızır Baba Derghahı*'nda namaz kıldığından"⁽⁴⁾ ve "Doğudaki Hızırtepe'den bakıldığında Safranbolu'nun refah içinde bir belde olarak görüldüğünden"⁽⁵⁾ söz edildiği gibi, Safranbolululara ait, 06 Mayıs tarihli kimi eski fotoğraflarda Hızırilyas günü çekildiğine ilişkin yazılı notlar bulunmasından da anlaşıldığına göre, Safranbolu'da Hidrellez'e, Hızırilyas günü de denilmektedir.

⁽³⁾ Safranbolu'da, Anadolu'nun bir çok yerinde olduğu gibi baharın gelişi, Hidrellez günü olan 6 Mayıs'ta kutlanır. 21 Mart Nevruz kutlamaları diye bir gelenek yoktur. Güneydoğu'daki terör olayları karşısında, son yıllarda yapılmaya başlanılan resmi nitelikli törenler, 21 Mart Nevruz şenliklerinin, sadece Kürt kökenlilere özgü olmadığı savına dayanmaktadır. Bu görüş, Asya'daki Türki Cumhuriyetler ve Doğu Anadolu dışında, Anadolu'nun çok büyük bir kesimi ve hiç değilse Safranbolular yönünden gerçeklerle bağdaşmamaktadır.

⁽⁴⁾ Mehmet Behçet, Kastamonu Asar-ı Kadimesi, 1925, Kastamonu Özel İdare yayınları:1,1998, Hazırlayan Musa S.CİHANGİR, Sayfa 98

⁽⁵⁾ İsmail Habib SEVÜK, "Bugünkü Safranbolu, Yarıncı Sümerkent", Cumhuriyet Gazetesi,09.01.1948'

Eski dönemlere ilişkin bu veriler, Hızır ile Hıdır'ın aynı kişi olduklarını göstermenin yanı sıra, Hidrellez kutlamalarının yapıldığı alanlara, Hıdır'ın adına izafeten Hıdırlık denilirken; Hızır'ın adına izafeten de Safranbolu'daki Hıdırlık'a, Hızırtepe; Hidrellez'e de Hızırilyas günü de denildiğini kanıtlamaya yaramaktadır.

Arapça anlamıyla bağdaşır biçimde yeşillendirildikten sonra Hıdırlık'tan bir kesit

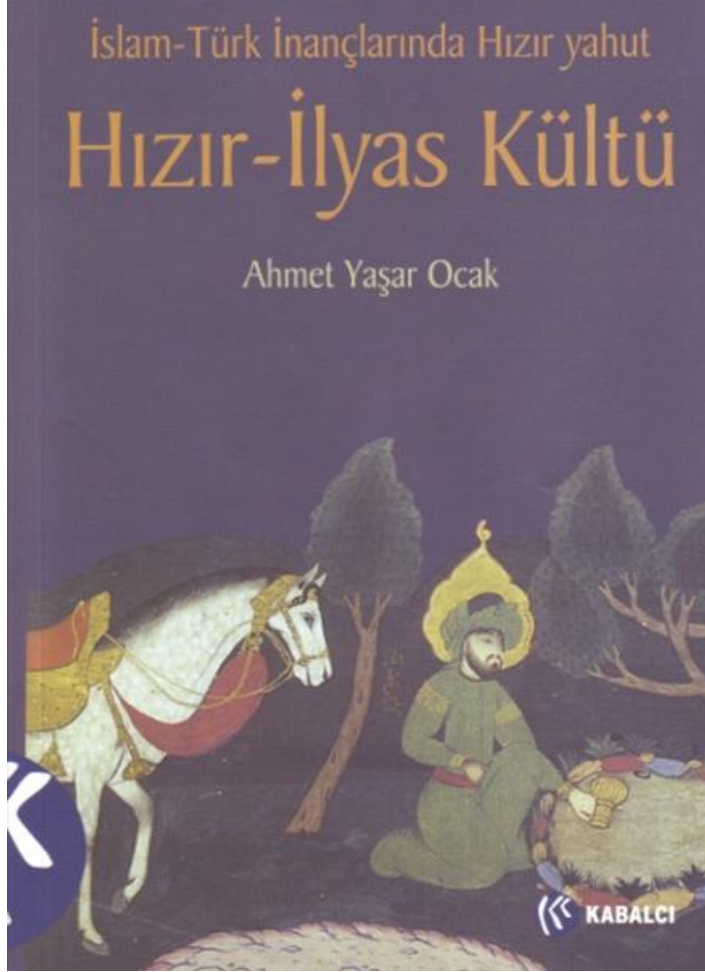
► “YEŞİL” İN KARŞILIĞI, ARAPÇA'DA “HADRA” DIR

Arapça kökenli Hıdır ya da Hızır'ın Türkçe karşılığı "yeşil"dir. Mustafa Nihat ÖZEN'in, Osmanlıca-Türkçe Sözlüğü'nde "*Hadra*" ya da "*Hazra*" sözcüğünün Arapçada "yeşil" anlamı taşıdığı açıklanmakta; bu da, Hıdırlık'a ilişkin görüşlere sağlam bir dayanak ve önemli bir veri olmaktadır.

Çünkü, Arapça yeşil anlamındaki "Hadra" sözcüğünden, Osmanlıca'nın egemen olduğu dönemlerde, Türkçe anlatımla "*yeşillik*" demek olan Hıdırlık'ın türetildiği ve bu sözcüğün de zaman içinde dilimizde, Hıdırlık'a dönüştüğü anlaşılmaktadır. Nitekim, daha önce de değinildiği üzere, Anadolu'nun her yerindeki gibi, Safranbolu'da da, Hıdırlık denilen alanlar, hep mesire yeridir ve mesire yerlerinin de, hep yeşil alanlar olduğu, bilinen ve görülen gerçeklerdendir.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi'nin, 10. cilt, 5240. sayfasındaki "Hızır" paragrafından da şu bilgiye ulaşıyor. Aynı kişiye ait olan Hıdır ve Hızır adları, "d" ve "z" sesi veren Arapça (dal) ve (zel) harflerinin benzerliğinden dolayı, yeşil anlamındaki "Hadra" veya "Hazra" sözcüğünden gelmektedir. Bu konu ile Hazreti Muhammed'in bir hadisi arasında da ilişki kurulmaktadır. Şöyle ki, kaynaklarda, "*Oturduğu kupkuru ve otsuz bir alan, o ayrıldıktan sonra yemyeşil otlarla kaplı bir hale gelirdi*" anlamındaki hadiste sözü edilen kişiye, yeşillik anlamında Hadra veya Hazra denir.

Kur'an yorumlarında, Kuran'ı Kerim'in " El-Kehf" suresinin 59-82. ayetlerinde yer alan bilge kişi, Hızır olarak adlandırılır ve Hızır'ın, ölüm meleği "İsrafil" ile görüşüp, ölümsüzlüğe ulaşarak, çaresizlere yardım ettiğine inanılır.⁽⁶⁾

► YEŞİL-HADR VE YEŞİLLİK-HIDIRLIK KONUSUNDAKİ UZMAN GÖRÜŞÜ

Hıdırlık'a ilişkin bu görüşlerimi Müzekent Safranbolu Gazetesinin Haziran-Eylül/2006 tarihli 114. sayısında kamuoyunun bilgisine ve tartışmasına açmışım. Sonra Ocak/2007 ayında gazetelerden Ahmet Yaşar OCAK tarafından kaleme alınmış "İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü" adlı bir kitabın yayınlandığı haberini gördüm.

Hemen bu kitaptan edinip okuyunca, Hıdırlık'ın, Hızır isimli bir kişiyle değil, Hızır ve Hıdırlıkla ilişkili olduğu yönündeki görüşlerim daha da pekişti, bir başka anlatımla, bir uzman tarafından da doğrulanmış oldum.

⁽⁶⁾ Doç.Dr. İsmet ÇETİN," Türk Mitinde KUT İyesi ve Medeniyet Değişikliğinde KIDIR'dan HIZIR'a Geçiş", İnternet'te Google Arama Motoru, Hıdırlık sayfası, turkoloji.cu.edu.tr(HALKBİLİM/cetin_01

Bu kitapta, Hızır'ın Arapça aslı, “*el-Hadır*”ın isim değil, lakap olduğu, bazı kaynaklarda *el-Hadr*, *el-Hıdır* şeklinde geçtiği, el-Hadır'ın Arapçada, yeşil, yeşil dal veya yeşilliği çok olan yer anlamına geldiği (Sayfa: 58) belirtilmiştir.

Kitapta ayrıca, Hızır adı, Kuran-ı Kerim'de olmadığı halde, İlyas isminin peygamberler arasında iki kez geçtiği, bu yüzden İlyas'ın “*nebi*”, Hızır'ın da tasavvuf çevrelerince “*veli*” kabul edildiği anlatılmaktadır.

Kimi çevrelerin de, Hızır ile İlyas'ın iki ayrı kişi değil, aynı kişi olduğuna inandığına (sayfa: 65,72,79), Türk halkınca, Hızır'ın zor durumlarda yardıma koştuğuna, çok bilinen “*Kul bunalmayınca, Hızır yetişmez*” ve “*Hızır gibi yetişti*” özdeyişlerinin buradan kaynaklandığına, iyileri mükafatlandırıp, kötülerini cezalandırdığına, bereket sağladığına ve savaşlarda yardım ettiğine inanıldığına (sayfa 109 ve devamı) yine “*Hızır İlyas Kültü*” adlı kitapta değinilmiştir.

Bu arada, söz konusu kitapta “*folklorda Hızır yahut Hızır-İlyas kültünü en iyi biçimde yansıtan merasimlerin, özellikle Türk dünyasında Hidrellez Bayramı olduğuna*”; İslami kaynaklarda Hidrellez gününe ve merasimine ilişkin hiçbir bilginin olmadığına ilişkin görüşlere de yer verilmiştir.

Hızır ve Hidrellez'in kökenini, eski Mezopotamya ile Anadolu kültür ve dinlerine bağlayanların da bulunduğu, İslamiyet'ten önce Orta-Asya'daki bahar ve yaz ayınlarını, Türklerin İslamiyet'ten sonra, Hızır ile İlyas'ın buluşması şerefine düzenledikleri şenliklere dönüştürdüğü (sayfa:145 ve devamı) açıklandıktan sonra, aynı kitapta, “*Anadolu'nun her tarafında hidrellez merasimleri şehir, kasaba ve köylerin yakınındaki ağaçlık ve yeşillik yerlerde yapılır... bu nitelikleri taşıyan Hıdırlık (Hızırlık) yerleri bulunur*” (sayfa: 154-155) denilmektedir.

Safranbolu Hıdırlık'ı, yeni düzenlemeler sonrasında bir park görünümü almıştır

► EZBERİN BOZULMASINDAKİ ZORLUK

Burada sunulan görüşler, bu kitabın 2007 yılındaki ilk baskısında yer almasına karşın, Hıdır ve Hıdırlık konusunda eski söylentileri yineleyenlere hala daha rastlanıyor. Çünkü benimsenmiş ve geniş çevrelerin zihinlerinde kök salmış bir yanlışın yanına dikilen doğrunun, yanlış gölgelemesi, hemen kolaylıkla gerçekleşmiyor. Yeni yayınları ancak küçük bir azınlık okuyor. Okuyarlardan kimileri ortaya çıkarılan yeni kanıt ve değerlendirmeler sonucu, kendi zihinlerinde yer etmiş bir görüşün doğru olmadığını değil, olmayabileceği olasılığını dahi kabul etmekten, her ne hikmetse kaçınıyorlar.

2006 yılında Müzekent Safranbolu Gazetesi'nde Hıdır ve Hıdırlık hakkında görüşlerimi ilk kez açıkladığımda, değerli yazar, Tarih Öğretmeni Hür KALYONCU'nun yazdıklarına katıldığını ve doğruluğuna inandığını söylediğini bir arkadaşımından duymuştum. Bu olumlu tepkiye hiç kuşkusuz sevindim.

Olumsuz tepki ya da değerlendirme, Hıdır ve Hıdırlık konusunu da içeren, bu kitabın ilk baskısı yayımlandıktan sonra, 2007 yılında, hiç beklemediğim bir arkadaştan geldi. Kitabımı imzalayıp kendisine verdikten sonra, benimle ilişkilerini kesen bu arkadaşta, davranışının nedenini sorduğumda, bu kitabın ilk baskısındaki Hıdırlık bölümünde, "*Söylentiler değil; uzman görüşü kesin yargı olmalıdır*" başlığı altındaki son paragrafı gösterdi.

Bu paragraftaki "*Dolayısıyla kimilerinin yaptığı gibi, yeterli bilgi ve bulgu olmasa da, bu ancak böyledir, biçimindeki kesin yargılardan kaçınılmalı, burada yapıldığı gibi konunun uzmanları, halk bilimci ve tarihçiler son söz sahibi olmalı.*" derken kendisinden söz ettiğimi ileri sürdü. Daha çok şaşırdım.

Orada bir genelleme yapıyordu; herkesin ön yargılardan kaçınmasının gereği vurgulanıyordu. Kimi konulardaki bilgi ve yeteneklerini ve Safranbolu'ya olan katkılarını yeri geldikçe yinelemekten kaçınmadığım bir arkadaşın böyle bir tepkisiyle karşılaşmamın, yıllardır düşünürüm, hiçbir haklı yönünü bulamıyorum.

Hıdır ve Hıdırlık konusunda kitabımda, adlarına yer verdiğim ve görüşlerine katılmadığımı açıkca yazdığım kimi kişiler, tepki gösterebilirler, belki doğal karşılanabilirdi. Kendinden söz edilmeyen, hiç ilgisiz bir kişinin tavrı koymasını, "*buluttan nem kapmak*" özdeyişiyle dahi açıklamak olanağı bulamadım.

Aslında her kişinin görüşü saygıya layıktır. Bir konuya ilişkin çok çeşitli görüşler bir arada değerlendirilir; akla mantığa uygun olan üzerinde yoğunlaşılır. Kimsenin de benim değil, başkasının görüşü makbul sayıldı gibi bir tepkisi olmamak gerekir.

Hem Ziya Paşa ne demiş: "*En ummadığın keşfeder esrar-ı derunun / Sen herkesi kör, alemi sersem mi sanırsın?*" (Herkesi kör, alemi sersem sanma; en ummadığın kişi, senin içindeki sırları keşfeder) Doğrular, kimsenin tekelinde değildir; çoğu kez, çeşitli görüşlerin senteziyle doğruya ulaşılır. Büyük hümanist şair Tefik Fikret, aşağıdaki beyitte, bu gerçeği çok güzel dile getirmiş bulunuyor.

Barika-i hakikat, musademe-i efkardan çıkar

(Gerçeğin şimşeği, fikirlerin çatışmasından çıkar)

-Tevfik Fikret-